

Grygorczuk, Jerzy

Rekonstrukcja rzeźb wieńczących attykę budynku Arsenалу przy pałacu Branickich w Białymstoku

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 21, 2015, s. 69-79

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY GRYGORCZUK*

Białystok

Rekonstrukcja rzeźb wieńczących attykę budynku Arsenалу przy pałacu Branickich w Białymstoku

Projekt kompozycji rzeźbiarskiej, usytuowanej na attyce budynku Arsenалу na północno-wschodniej elewacji przy ul. Mickiewicza, został sporządzony na podstawie zachowanej fotografii z lat 20. XX w. oraz dokumentacji architektonicznej pod tytułem „Remont budynku zabytkowego – tzw. Arsenалу”, opracowanej przez inż. arch. Mirosława Snarskiego. W projekcie architektonicznym zaproponowano miejsce usytuowania oraz gabaryty kompozycji rzeźbiarskiej, wkomponowanej w centralnej części dachu budynku Arsenалу. Celem projektu rzeźbiarskiego było odtworzenie barokowej kompozycji autorstwa Jana Chryzostoma Redlera (Johann Chrysostomus Redler – ur. ok. 1700-1710, zm. ok. 1780 roku) – polskiego rzeźbiarza, pochodzącego z Austrii, działającego głównie w Warszawie i na Podlasiu. Był on jednym z głównych twórców warszawskiej rzeźby rokokowej.

Jedynym źródłem ikonograficznym do kompozycji rzeźbiarskiej na Arsenale była amatorska fotografia z lat dwudziestych ubiegłego stulecia, przedstawiająca północno-wschodnią elewację obiektu.

Dokument ten został poddany wielu analizom mającym na celu rozpoznanie rodzaju wyrzeźbionych obiektów oraz ich kształtów i form, a także poznania charakteru zastosowanej techniki modelunku rzeźbiarskiego, poszczególnych elementów kompozycji, tj. moździerza i symetrycznie usytuowanych dwóch hełmów z pióropuszymi. Zdjęcie umożliwiło określenie rodzaju przedmiotów, ale nie dawało możliwości sprecyzowania wielu historycznych, formalnych i ikonograficznych detali rzeźbiarskich.

Budynek Arsenалу przy pałacu Jana Klemensa Branickiego prawdopodobnie został zbudowany pod koniec lat 50. XVIII w. Rysunek widoku pałacu od strony głównego wejścia, wykonany przez P. Ricaud de Tirregaille’a w latach 1755-1756

* Dr hab. art. rzeźb. Jerzy Grygorczuk jest adiunktem Politechniki Białostockiej, pełni także funkcję kierownika Zespołu Dydaktycznego Architektury Krajobrazu. Tytuł magistra sztuki otrzymał na PWSSP w Gdańsku na Wydziale Rzeźby ze specjalnością projektowania rzeźbiarsko-architektonicznego. Jest twórcą rzeźb kameralnych, architektonicznych, pomnikowych, zajmuje się realizacją wnętrz reprezentacyjnych i projektowaniem przestrzeni w krajobrazie.

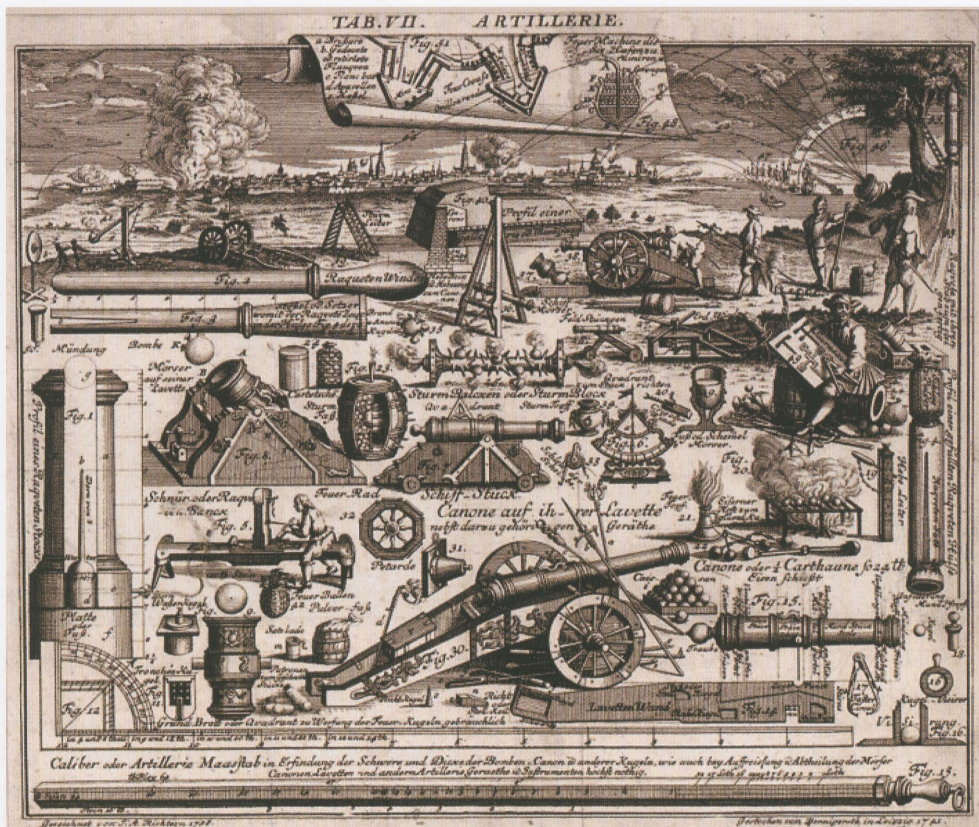
1. Fragment zdjęcia z roku 1920, przedstawiający kompozycję rzeźbiarską na elewacji budynku Arsenалу przy pałacu Branickich w Białymstoku. *Autor nieznany.*
Fragment of an archival photograph from the 1920s with a sculpted composition of the elevation of the Arsenal next to the Branicki Palace in Białystok. *Author unknown.*

przedstawia tylko część budynku (przypuszczalnie w trakcie budowy), natomiast plan Białegostoku J. Ch. Kamsetzera, obrazujący stan z 1757 r. ujmuje już cały rzut budynku. W tym też roku (1757) przyozdobiono attykę Arsenалу rzeźbami wykonanymi przez pracownię Redlera. Były nimi dwa hełmy z pióropuszcami typu morion oraz artyleryjskie działo – XVIII-wieczny móździerz.

Prace koncepcyjne rzeźbiarsko-projektowe zostały rozpoczęte poprzez wykonanie makiety w skali 1:10, która określiła wymiary rzeczywiste wszystkich elementów kompozycji wykonanej w piaskowcu. Zaproponowano przykrycie gzymsowaną płytą z piaskowca murowanej attyki, wychodzącej z dachu budynku o grubości 10 cm i łącznej długości 350 cm. Baza ta posłużyła do posadowienia rzeźb hełmów z piaskowca o wysokości 95 cm, symetrycznie na obu końcach attyki. Następną czynnością było wykonanie wstępnych rysunków roboczych w skali 1:1. W tej fazie inspiracją były materiały dostępne na stronach internetowych.

Pod koniec XVII w. w budowie móździerzy dokonano wielu modyfikacji, które rzutowały na kształt zewnętrzny i sylwetę przedmiotu. Drewniana obudowa na kołach oraz śrubowy mechanizm podnoszenia lufy zbliżone były wyglądem do obiektu na naszej fotografii – dokumencie. Kompozycja centralna – rzeźba przedstawiająca móździerz – zaprojektowana została w wymiarach o wysokości 100 cm, szerokości 100 cm i głębokości 40 cm, posadowiona jest dodatkowo na płycie piaskowcowej o długości 115 cm i grubości 10 cm, ryflowanej od lica.

Redler być może „portretował” móździerz będące w posiadaniu hetmana Branickiego, ale w celu transformacji rzeźbiarskiej mógł skorzystać z dowolnie wybranego obiektu, zgodnie z panującymi trendami estetycznymi. Realizacja rzeźby

2. Arsenał Artylerii, miedzioryt wykonany w Lipsku w 1738 r. Źródło: Internet.
Artillery Arsenal, copperplate executed in Leipzig in 1738.
Source: Internet.

3. XVIII-wieczny moździerz z Gdańska.
Źródło: Internet.
Eighteenth-century mortar from Gdańsk. Source: Internet.

w piaskowcu, zwanym wówczas „skałą kunowską”, oraz jej usytuowanie wysoko na dachu budynku powodowały z odległej perspektywy specyficzne deformacje formalne, dążące do uogólniania formy, a nie jej rozdrabniania.

Rysunek hełmu w skali realnej powstał na bazie porównań historycznych hełmów typu morion z sylwetkami hełmów na naszej dokumentalnej fotografii. Jednocześnie nawiązano do rzeźb odtworzonych na pałacu Branickich w 2. poł. XX w., które były realizowane dość pośpiesznie i nie zawsze zgodnie z prawdą historyczną. Jednak posłużyły nam jako wstępne projekty do analiz i dyskusji.

Następnie zostały wykonane wstępne gipsowe modele robocze w skali 1:1, służące jako makiety przybliżonych kształtów. Miały na celu przeprowadzenie analiz historyczno-formalnych, niezbędnych do podjęcia właściwych decyzji realiza-

cyjnych, tym bardziej że wiele wątpliwości dostarczały interpretacje wizualne oraz różnice kształtów obu hełmów na archiwalnej fotografii.

W dniu 16 lipca 2013 r. zostały przedstawione komisji konserwatorskiej modele w gipsie moździerza i hełmu. Model moździerza został zatwierdzony do realizacji. Hełm z pióropuszem należało dokładniej przeanalizować pod względem historycznym i nawiązać do autentycznych rzeźb dłuta J. Ch. Redlera.

Morion to rodzaj hełmu, który powstał na bazie średniowiecznego kapalinu, będący w użyciu w XVI i XVII w. Noszony był przez piechurów, rzadziej przez jazdę. Charakteryzował się posiadaniem tzw. grzebienia i zadartym przodem i tyłem, często zakończonych spiczasto, dlatego nazywano go również hełmem łódkowym. W późniejszym czasie pojawiły się moriony z półokrągłym rondem łukowato zadartym do góry i przechodzącym w charakterystyczny spiczasty daszek z tyłu i z przodu, a grzebień zdecydowanie zyskał na wysokości. Moriony cenione były przez strzelców, gdyż ich kształt nie przeszkadzał w dobrym złożeniu się do strzału. W ciągu jego wielowiekowej kariery istniało wiele odmian, jeśli chodzi o niektóre typy, granica pomiędzy nimi a podobnymi kapalinami jest bardzo płynna. Obecnie tego typu hełmy używane są przez papieską Gwardię Szwajcarską w Watykanie. W XVI w. (najprawdopodobniej we Włoszech) powstają i zdobywają popularność dwa typy hełmów: morion używany głównie przez piechotę, prosty w płatnerskim wykonaniu i funkcjonalny oraz na północy kraju typ burgundzki (szturmak), drogi i pracochłonny w realizacji, stosowany przede wszystkim przez jazdę i inne formacje wojskowe. Hełmy tego typu były bardzo dekoracyjne, o bogatej i zróżnicowanej powierzchni modelunku płatnerskiego, inspirowanego florą i fauną, czasem zdobione wizerunkami właścicieli. Używane były również jako hełmy paradne królów i arystokracji. Szturmak miał kopulasty dzwon z grzebieniem na szczycie i daszkiem z przodu, boki były chronione policzkami. Efektem ewolucji szturmaka było

4. Rzeźby J. Ch. Redlera
na bramie pałacowej
w Radzynie Podlaskiej.

Fot. M. Kłopotowski

Sculptures by J. Ch.
Redler on the palace gate
in Radzyń Podlaski.

Photo: M. Kłopotowski.

5. Rzeźba J. Ch. Redlera
w piaskowcu z hełmem
typu delfin, Radzyń
Podlaski. Fot. J. Grygorczuk.

Sandstone sculpture by
J. Ch. Redler with
a dolphin-type helmet,
Radzyń Podlaski.

Photo: J. Grygorczuk.

6. Rzeźba J. Ch. Redlera
w piaskowcu z hełmem
typu morion, Radzyń
Podlaski. Fot. J. Grygorczuk.

Sandstone sculpture by
J. Ch. Redler with a morion-
type helmet, Radzyń Pod-
laski. Photo: J. Grygorczuk.

powstanie zamkniętego hełmu, używanego w XVII w. przez ciężką jazdę. Wkrótce tego typu hełmy rozpowszechniły się na terenie całej Europy. Polska husaria adaptowała tę odmianę hełmu, przetwarzając go zgodnie z lokalną tradycją na wiele kształtów, wśród których dominowała forma hełmu otwartego. Szyszak husarski w XVII-XVIII w. charakteryzował się półkolistym dzwonem, nosalem przeciągniętym przez daszek, często zdobionymi policzkami i nakarczkiem.

Jan Chryzostom Redler, działający w Polsce od ok. 1735 r. do poł. lat 70. XVIII w., pozostawił wielką liczbę rzeźb, przeważnie wykonanych w kamieniu. Pracował dla wielu rodzin arystokratycznych w Polsce, między innymi dla Czartoryskich w Puławach, ozdobił także ogród pałacowy w Wilanowie. Jego najważniejszym inwestorem jednak był hetman Jan Klemens Branicki, który zatrudnił go w swoich dwóch głównych rezydencjach w Białymstoku oraz w Warszawie.

Drugim zleceniodawcą Redlera był Eustachy Potocki, którego radzyńską rezydencję ozdobił w latach ok. 1752-63 dziesiątkami figur. Realizację w Radzynie Podlaskiej pozostają największym zachowanym zespołem rzeźb Jana Chryzostoma Redlera. Nas głównie interesowała brama wjazdowa na dziedziniec pałacu radzyńskiego od strony południowej, która była realizowana przez rzeźbiarza mniej więcej w tym samym czasie, kiedy powstawał białostocki Arsenał.

Brama w Radzynie przedstawia przestrzenną kompozycję rzeźbiarską, której dominantę stanowią dwie zbroje zwieńczone hełmami z pióropuszcami. Jest to swoistego rodzaju panoplium wskazujące na piastowane funkcje w Rzeczypospolitej przez Eustachego Potockiego. W latach 50. XVIII w. awansował on najpierw na rotmistrza chorągwi pancernej, a następnie na generała artylerii litewskiej. Usytuowane po lewej i prawej stronie wjazdu kompozycje informują przyjezdnych, kto jest właścicielem pałacu. Ponieważ nas głównie interesują hełmy, skupimy się na analizie morionów z obu stron bramy.

Hełm z lewej strony od wjazdu jest morionem typu otwartego, bez bocznych policzków, z grzebieniem i pióropuszem wraz z nakarczkiem; kopulasta forma hełmu inspirowana była głową delfina. Plastikzne, miękkie kształtowanie form z dopracowaniem szczegółów, dematerializuje piaskowiec, w którym są wykonane, głębokie kontrasty i mocne światłocienie nadają bryle efektownej ekspresji. Dolne partie rzeźby symbolizują artyleryjską przynależność panoplium. Podobnie jest formowany hełm po prawej stronie bramy, w kształcie dzwonu z podniesionym daszkiem, na plecach osłaniającym nakarczkiem, boki są wyposażone w policzki. Powierzchnia hełmu została bogato ozdobiona ornamentem roślinnym i opadającym pióropuszem. We wnętrzu został umieszczony związany pęk włóczni, nawiązujący symbolicznie do jazdy. Całość kompozycji charakteryzuje przywiązanie do wypracowania detali i realistycznego obrazowania w piaskowcu materiałów, z których były

7. Hiszpański hełm typu Morion.

Źródło: Internet.

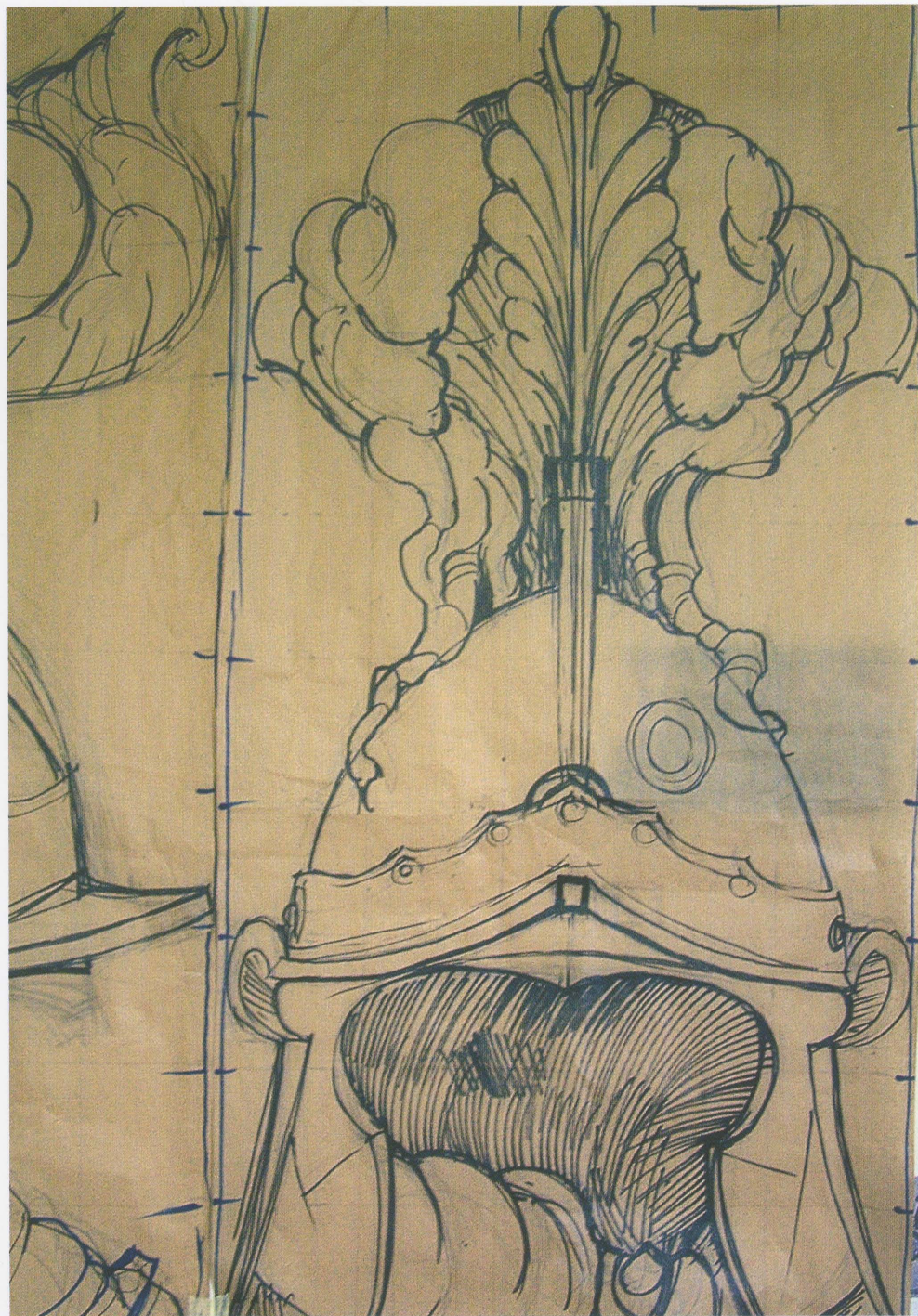
Spanish morion-type helmet.

Source: Internet.

8. Przykład ozdobnego burgundzkiego hełmu z XVI w. o formie delfina.

Źródło: Internet.

Example of a decorative sixteenth-century dolphin-shaped helmet from Burgundy. Source: Internet.

9. Roboczy rysunek koncepcyjny helmu. Fot. J. Grygorczuk.
Preliminary conception drawing of a helmet. Photo: J. Grygorczuk.

10. Gipsowy model realizacyjny helmu.
Fot. J. Grygorczuk.
Plaster model of a helmet.
Photo: J. Grygorczuk.

11. Realizacja w piaskowcu helmu typu
delfin. Fot. J. Grygorczuk.
**Dolphin-type helmet executed
in sandstone. Photo: J. Grygorczuk.**

12. Attyka na Arsenale po montażu kompozycji rzeźbiarskiej. Fot. J. Grygorczuk.
Arsenal attic after the instalment of the sculpted composition. Photo: J. Grygorczuk.

wykonane. Zapewne intencją artysty była chęć przedstawienia wyróżniających się ozdobnością i bogactwem hełmów paradnych.

Wykonanie dokumentacji fotograficznej umożliwiło porównanie rzeźb z Radzyna z rzeźbami na attyce Arsenału w Białymstoku. Wynikiem tego stało się wierne rozpoznanie obiektów oraz stosowanej techniki rzeźbiarskiej. Redler wykonał paradne, bogato dekorowane hełmy z grzebieniami i pióropuszcami. Po lewej stronie klasyczny morion z zadartym daszkiem i policzkami, zapewne poświęcony oddziałom pieszym, natomiast po prawej nawiązujący formalnie do hełmów burgundzkich z przedstawieniem głowy delfina, dla uczczenia jazdy hetmana J. K. Branickiego.

Bazując na uzyskanych informacjach, przystąpiono do wykonania projektów – modeli rzeźb hełmów w skali 1:1 w gipsie. Wnętrza hełmów wypełniła draperia, uformowana odpowiednio do kształtu. Nawiązując do dokumentu fotograficznego, zaproponowano usytuowanie ich na narożnikach attyki pod kątem 45° w stosunku do podstawy. Projekty realizacyjne zostały przedstawione komisji 31 lipca 2013 r. i zostały zaakceptowane do wykonania w piaskowcu. Rzeźby moździerza i obu hełmów przekuto w piaskowcu śmiłowskim. Komisja konserwatorska przyjęła realizację 10 września 2013 r. Rzeźby, po wysuszeniu, zostały zabezpieczone dyspersyjnym preparatem firmy Remmers Polska „Funcosil SL”, charakteryzującym się szerokim spektrum skutecznego działania jako środek do impregnowania kamieni naturalnych. Producent nie określa czasu skutecznego działania impregnatu, dlatego dla zapewnienia trwałości powierzchni rzeźb, może być ponownie zastosowany po upływie 5 lat.

W dniu 4 listopada 2013 roku nastąpił montaż całości kompozycji. Zgodnie z projektem mur attyki został nakryty płytami gzymsu z piaskowca, na których posadowiono hełmy z pióropuszcami – po prawej „delfin” po lewej morion. W centralnej części kompozycji położona została, zgodnie z projektem, piaskowcowa płyta o kanelurowanych krawędziach jako baza pod rzeźbę mózdzierza.

Do opisu realizacji kompozycji dołączono zdjęcia dokumentujące poszczególne fazy realizacji.

RECONSTRUCTION OF SCULPTURES CROWNING THE ATTIC OF THE ARSENAL NEXT TO THE BRANICKI PALACE IN BIAŁYSTOK

The sculpture project consisted of a reconstruction of the Baroque composition by Jan Chryzostom Redler, a Polish sculptor born in Austria and active chiefly in Warsaw and the Podlasie region. Redler was one of the prime representatives of the Warsaw version of Rococo sculpture.

The sole iconographic source for the sculpted composition in the Białystok Arsenal was an amateur photograph taken in the 1920s and showing the north-eastern elevation of the building.

This document was subjected to numerous analyses intent on establishing the origin of the sculpted objects and their shapes and forms, as well as the applied technique of the plasticity of particular elements of the composition of the mortar and the symmetrically arranged helmets with plumes.

The largest complex of sculptures by Jan Chryzostom Redler is preserved in Radzyń Podlaski, where he executed, i.e. lavishly decorated helmets with crests and plumes. We are interested mainly in the entrance gate of the Radzyń Palace courtyard (from the south), created by the sculptor more or less at the same time as Białystok Arsenal. Photographic documentation made possible a comparison of the sculptures from Radzyń and those on the attic as well as a more precise determination of the objects and the applied technique.

The sculpture-project conception work started with making a 1:10 scale model defining the actual size of all the elements of the composition executed in sandstone; the next stage involved preliminary drawings on a 1:1 scale, followed by plaster models (scale 1:1) of approximate shapes. Their purpose was to conduct historical-formal analyses indispensable for making suitable realisation decisions.

The whole composition was assembled on 4 November 2013. In accordance with the project, the attic wall was covered with a sandstone cornice panel on which helmets with plumes were then placed – the “dolphin” to the right and the morion to the left. The central part of the composition contained, in accordance with the project, a sandstone panel with ridged edges as a basis for the sculpture of the mortar.